

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Становлення й розвиток особистості не можливий поза процесом соціалізації, тому що саме він виступає метою й формою індивідуального розвитку особистості, умовами, у яких протікає її формування.

Проблема генезису й детермінант процесу соціалізації неодноразово були предметом спеціального дослідження у психології (Дж. Боулбі, Л.С. Виготський, Л.К. Велитченко, Я.Л. Коломінський, Г.С. Костюк, К. Левін, О.М. Леонтьєв, М.І. Лисіна, Д. Магнуссон, С.Д. Максименко, Ж. Піаже, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, С.С. Харін, Дж. Харлоу, В. Штерн, П. Шпітц, М. Ейнсворт, Е. Еріксон, В.О. Ядов та ін.).

Класичним у психології вважається уявлення, сформульоване Л.С.Виготським, про те, що зовнішнє тільки тоді буде мати впливовий ефект на особистість, коли воно переломлено через призму індивідуальності.

У сучасній психології цю проблему традиційно досліджували Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, І.Д. Бех, О.В. Брушлінський, М.Й. Боришевський, В.В. Давидов, Д.М. Демидов, С.Б. Кузікова, С.Д. Максименко, А. Менегетті, К.М. Поліванова, Б. Расселл, В.І. Слободчиков, А.У. Харап, Р.П. Хобсон, І.І. Чеснокова, Т.С. Яценко та ін. Проте недостатньо висвітлено питання про вплив індивідуальності, самосвідомості людини на процес соціалізації. Це набуває особливої значущості у зв'язку з тенденцією щодо вивчення індивідуального соціального середовища людини, що є домінуючою останніми роками.

Неможливо розглядати процес соціального розвитку людини поза межами онтогенетичного контексту. Різним етапам онтогенезу властиві певні відмінності у самопізнанні, самореалізації, творчій активності, соціальній зрілості особистості, самосвідомості в цілому, що є особливо важливим у підлітковому віці.

Підлітковий вік, з одного боку, є надто чутливим до зовнішніх впливів, з іншого – сенситивним для становлення самосвідомості. На думку Д.Й.Фельдштейна, ступінь оволодіння зростаючої людини соціальним досвідом дій та відношень, усвідомлення себе в суспільстві, бачення себе в інших людях, тощо, своєрідно кумулюється у позиції її «Я» стосовно суспільства. Характер змін цієї позиції, її ємність залежать як від об'єктивних закономірностей психічного розвитку, умов його протікання в попередній період, так і від суб'єктивного сприйняття самого себе. Тому у підлітковому віці особливого значення набуває процес самосприйняття як первісний прояв самосвідомості, що стає основою формування «Я-образу», «Я-концепції» людини.

Тому, закономірним й актуальним є вивчення впливу самосприйняття підлітків на їх соціалізацію. Недостатня теоретична, методична та практична розробленість цієї проблеми, її актуальність зумовили вибір теми «Психологічні особливості самосприйняття як фактор соціалізації підлітків».

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження входить до тематичного плану досліджень кафедри загальної та соціальної психології «Соціально-психологічний та культурно-історичний потенціал особистості» (номер реєстрації 0107B007980), затверджена вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (протокол № 7 від 26 квітня 2006 р.) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень у напрямі педагогіки і психології АПН України (протокол №10 від 26 грудня 2006 р.). Автором досліджувалося самосприйняття як фактор соціалізації підлітків, що виступає одним з аспектів соціально-психологічного потенціалу особистості.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей самосприйняття підлітків, які обумовлюють процес соціалізації та виступають у цьому віці її фактором.

Об'єкт дослідження: індивідуальна соціальна ситуація розвитку підлітка.

Предмет дослідження: співвідношення самосприйняття з якісними характеристиками соціальної ситуації розвитку в молодшому підлітковому віці.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу теоретико-методологічних робіт узагальнити дані про загальні й вікові особливості соціалізації підлітків, визначити структуру самосприйняття, виділити якісні характеристики соціальної ситуації розвитку підлітка.

2. Дібрати комплекс психометрично обґрунтованих методів і процедур дослідження, релевантних меті та завданням.

3. Емпірично дослідити зв'язки між показниками самовідношення, акцентуацій та індивідуальної соціальної ситуації розвитку особистості.

4. Дослідити особливості та динаміку соціалізації молодших підлітків.

5. Типологізувати види самосприйняття у молодших підлітків різного віку та розглянути співвідношення визначених типів із соціальною ситуацією розвитку та акцентуаціями особистості.

Гіпотеза дослідження. Беручи за основу загальнотеоретичні (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн) та онтогенетичні основи розвитку особистості та її соціалізації (Л.О. Петровська, Н.Ю. Максимова, Є.Я. Мелібруда, В.О. Моляко, В.О. Татенко, Д.Й. Фельдштейн, С.І. Яковенко), ми припускаємо, що самосприйняття підлітків є онтогенетичним феноменом, який виступає в цьому віці як динамічне утворення й фактором, що впливає на становлення та ієрархію якісних характеристик індивідуальної соціальної ситуації розвитку дитини.

Методи дослідження. У роботі використана система методів і процедур отримання даних, яка включає: теоретичний аналіз літератури з обраної проблеми, метод подовжного зрізу (мінілонгітюд), методи констатуючого, контрольного експерименту, спостереження, бесіди, тестування.

У психодіагностичному комплексі для діагностики особливостей самосприйняття використовувалися: тест-опитувальник самовідношення, розроблений В.В. Століним і С.Р. Пантелєєвим і нами модифікований, проєктивна методика «Автопортрет», яка розроблена О.С. Романовою і С.Ф. Потьомкіною; для вивчення якісних характеристик соціальної ситуації розвитку підлітків була залучена методика «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку», яка розроблена І.О. Ніколаєвою; для дослідження акцентуованих рис особистості, що мають важливе значення в розвитку самосприйняття й соціалізації підлітків залучена методика «Опитувальник Шмішека», розроблений Х. Шмішеком.

Для статистичної обробки даних відібрана комп'ютерна програма SPSS v 11.5 for Windows з пакетами обчислювання коефіцієнтів кореляцій, нормативного показника PR (процентіль), t-критерія Стьюдента та інших.

До загальної вибірки увійшли діти у віці 10, 11, і 12 років у кількості 446 осіб, із них: 217 підлітків жіночої та 229 – чоловічої статі. Експериментальною базою емпіричного дослідження виступили школа-інтернат № 2, загальноосвітні школи № 105, 107 міста Одеси.

Наукова новизна дослідження.

Уперше:

– обґрунтовано структуру самосприйняття молодших підлітків, яка включає когнітивну, емоційну та конативну компоненту;

– емпірично виділено типи самосприйняття, за принципом домінування однієї або декількох компонент у її структурі, встановлено їх особливості в дітей підліткового віку;

– розкрито динаміку співвідношення між якісними характеристиками індивідуальної соціальної ситуації розвитку та особливостями самовідношення й акцентуацій особистості в молодших підлітків;

Розширено уявлення про динаміку соціалізації в молодшому підлітковому віці, про вікові зміни в самосприйнятті, самовідношенні. *Доповнено* новими даними психологічну характеристику предпубертатного періоду розвитку особистості.

Дістало подальшого розвитку вчення про самосприйняття, вікові особливості соціалізації дітей підліткового віку завдяки конкретизації співвідношення самосприйняття підлітків та якісних характеристик індивідуальної соціальної ситуації розвитку.

Практичне значення дослідження полягає в модифікації варіанту тест-опитувальника «Самовідношення», розробленого В.В. Століним, С.Р. Пантелєєвим, спрямованого на діагностику особливостей самовідношення в підлітковому віці. Отримані дані про динаміку змін у самосприйнятті в контексті індивідуальної соціальної ситуації розвитку молодших підлітків були використані в процесі підготовки студентів при викладанні окремих розділів вікової та педагогічної психології в Одеському національному університеті імені І.І. Мечнікова.

Основні результати теоретико-емпіричного дослідження були впроваджені вибірково протягом 2007–2008 н.р. у консультаційній роботі з учнями в Одеській загальноосвітній школі № 107 I–III ступеня Одеської ради області (довідка № 278/3 від 03.11.08 р.) та протягом 2006–2008 н.р. у процес психологічного супроводження підлітків 10–12 років в Одеській загальноосвітній школі №106 I–III ступеню (довідка № 7 від 14.01.09 р.).

Особистий внесок здобувача полягає в теоретичному аналізі стану досліджуваної проблеми, розробці програми дослідження, зібранні емпіричного матеріалу, застосуванні статистичної обробки даних, узагальненні та інтерпритації отриманих результатів. У роботах, виконаних у співавторстві, автор на різних етапах модифікації й апробації тест-опитувальника здійснював реалізацію проміжних дослідницьких завдань, стандартизацію методики.

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечується методологічним і теоретичним обґрунтуванням початкових положень дослідження, адекватністю й валідністю психодіагностичного інструментарію меті, завданням, об'єктові й предметові дослідження; обсягом і репрезентативністю вибірки випробовуваних; використанням сучасних математичних і статистичних процедур для обробки й аналізу отриманих результатів.

Апробація роботи. Матеріали й результати дослідження висвітлювалися на Міжнародній науковій конференції «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості» (Одеса, 2008); на щорічних засіданнях кафедри загальної та соціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова (2006–2008 р.) та науково-методологічних семінарах Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2009 р.).

Публікації. Основний зміст і результати дослідження представлені в 6 наукових публікаціях, з них 5 статей, які опубліковано в спеціалізованих наукових журналах і збірках наукових праць, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури і додатків. Загальний обсяг дисертації представлений на 229 сторінках, основний зміст включає 177 сторінок. Робота містить 4 таблиці, рисунків 45. Робота містить 4 додатки, обсяг додатків складає 17 сторінок. Список використаної літератури складає 201 джерел українських і зарубіжних авторів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтована актуальність дослідження, визначена мета, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, розкрита наукова новизна і практичне значення роботи, представлені дані щодо апробації основних положень дослідження, його результатів і публікації за темою дисертації.

У першому розділі «Теоретичний аналіз проблеми самосприйняття в контексті індивідуальної соціалізації дітей підліткового віку» представлено результати теоретико-методологічного аналізу досліджень, спрямованих на вивчення загальних і вікових особливостей соціалізації сучасних підлітків, розкрито сутність самосприйняття як психологічного феномену, визначено його структурні компоненти; узагальнено концептуальні підходи щодо вивчення індивідуальної соціальної ситуації розвитку дітей досліджуваного віку.

Узагальнення даних літератури показало, що соціалізація традиційно розглядається як процес, за допомогою якого індивід набуває знання, цінності, соціальні навички та соціальну чутливість, які дозволяють йому інтегруватися в суспільство (А. Валлон, О. Бандура, Дж. Брунер, Дж. Доллард, П. Жане, Л. Кольберг, П. Міллер, Б.Ф. Скіннер, Х. Таджфел, Дж. Тернер, Е. Еріксон, М. Яромовиц та ін.).

Вивчення проблеми генези соціалізації надає можливість встановити, що соціалізація підлітків має свою вікову специфіку, яка пов'язана не тільки зі складністю та багатогранністю самого процесу входження дитини в соціум, але й тим, що, з одного боку, формується під контролем дорослого, а з іншого, стихійно складається під час взаємин із однолітками (Р. Бернс, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Я.Л. Коломінський, Г.С. Костюк, Г.О. Ковальов, М.Ю. Кондратьєв, С.Д. Максименко, Е.Л. Носенко, А.В. Петровський та ін.).

Вікові особливості підлітків також пов'язують із актуалізацією суб'єктного механізму самооцінювання і самосприйняття. У сучасній психології цей напрямок і близьку наукову спрямованість традиційно досліджували Л.І. Анциферова, М.Й. Боришевський, О.В. Брушлінський, О.Ю. Булгакова, П.Р. Галузо, В.В. Давидов, І.С. Кон, С.В. Кондратьєва, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, О.Б. Орлов, А.О. Реан, С.І. Розум, В.І. Слободчиков, В.В. Столін, І.І. Чеснокова, С.Г. Якобсон та ін. Цей факт дозволяє розглянути вплив самосприйняття підлітків на процес їх соціалізації, який відбувається насамперед на мікросоціальному рівні.

Самосприйняття розглядається як основа формування позиції підлітка, без якої подальший процес соціалізації та соціальної адаптації затруднюється, а інколи стає неможливим, оскільки головний зміст соціального розвитку відбувається в русі від самосприйняття, рефлексії, самооцінки, самоствердження до самосвідомості, соціальної відповідальності, інтеріоризованих соціальних мотивів, потреб у самореалізації своїх можливостей, суб'єктивного усвідомлення себе громадянином.

Серед цих понять центральним виступає поняття самосвідомості, яке в першу чергу розуміють як процес, за допомогою якого людина пізнає себе. У даному контексті В.В. Столін пояснює, що пізнає не свідомість, а людина, яка володіє свідомістю й самосвідомістю, зокрема людина користується цілою системою внутрішніх засобів: самосприйняття, уявлення, образи, поняття та інше. Отже самосприйняття виступає і як психічний пізнавальний процес, спрямований на власний світ суб'єкта, і як продукт самосвідомості, що є за своєю структурою складним онтогенетичним утворенням особистості.

На основі аналізу літератури і власних міркувань виявлено, що специфіка самосприйняття молодшого підлітка залежить від поєднання трьох основних системоутворюючих компонент: 1) когнітивна компонента, яка відбиває самопізнання, оцінку свого «Я», власних якостей та здібностей; 2) емоційна компонента, яка відбиває ставлення до себе; 3) конативна компонента, яка втілює готовність до дій, спрямованих на самомоделювання, ідентифікацію.

Тому ми розуміємо самосприйняття не тільки як процес орієнтування людини у власному внутрішньому світі, але й як результат розуміння, оцінювання та порівняння себе з іншими, що набирає не тільки вигляду певної самооцінки, Я-образу людини, але й специфіки соціалізації суб'єкта.

Показано, що основною системою особливостей переживання підлітком відношень з оточуючими людьми та з самим собою виступає індивідуальна соціальна ситуація розвитку, яка інтерпретується як відношення зі «значущим іншим». Індивідуальна соціальна ситуація розвитку – це особливий психологічний та соціальний простір дитини, в якому вона, по-перше, пізнає себе як активного члена суспільства, набуває соціальних навичок та ролей, по-друге, пізнає соціум, сукупність соціальних очікувань та вимог, які до неї (дитини) висуваються.

За даними І.О. Ніколаєвої, індивідуальна соціальна ситуація розвитку представлена у вигляді трьох підструктур, які можна розглядати як її якісні характеристики: персональний склад; емоційно-комунікативна спрямованість та ціннісні відношення суб'єкта до власного Я.

Все вищезазначене дозволило нам сформулювати підхід щодо вивчення психологічних особливостей самосприйняття підлітків та їх вплив на процес соціалізації.

У другому розділі «Етапи та методи емпіричного дослідження самосприйняття й особливостей соціалізації молодших підлітків» складено програму дослідження і визначено основні її етапи реалізації, обґрунтовано склад та об'єм вибірки досліджуваних, а також залучення кожної з методик і методів дослідження. Емпіричне дослідження включало три етапи: *підготовчий, діагностичний і аналітико-інтерпретаційний*.

На *підготовчому* етапі обґрунтована й визначена вибірка для модифікації та стандартизації тест-опитувальника «Самовідношення», а також репрезентативна вибірка для основного дослідження, відібрано адекватні та надійні основні й допоміжні методи і методики дослідження, що спрямовані на вимірювання показників самосприйняття, самовідношення, типів акцентуацій особистості, а також індивідуальної соціальної ситуації розвитку в молодшому підлітковому віці. Визначено математично-статистичні методи для обчислювання результатів емпіричного дослідження.

На *діагностичному* етапі заплановано і проведено констатуючий і контрольний психологічний експерименти, що включили два пролонгованих зрізи збору діагностичного матеріалу.

На *аналітико-інтерпретаційному* етапі проведено математично-статистичну і психологічну інтерпретацію емпіричних результатів, сформульовано часткові й загальні висновки, підготовлено та надруковано статті за основними результатами дослідження.

До загальної вибірки увійшли діти молодшого підліткового віку в кількості 446 осіб. Склад дослідницької вибірки представлений 300 підлітками.

Для вивчення самовідношення було модифіковано варіант тест-опитувальника В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва «Самовідношення» з метою використання його для осіб підліткового віку. Психометрична перевірка на тест-ретестову надійність проведена серед 146 підлітків – представників вікових груп, що досліджувались.

Для вивчення якісних характеристик соціалізації підлітків була використана методика І.О. Ніколаєвої «Індивідуальна соціальна ситуація розвитку» (ІССР), яка дозволяє оцінити такі параметри: структура соціальної, емоційно-комунікативної спрямованості та ціннісних ставлень підлітків до «Я».

Показники *структури соціальної спрямованості* містять в собі диференційовану інформацію щодо соціального складу референтних персонажів індивідуальної соціальної ситуації – вік, стать, ставлення до реального оточення (родичі, однолітки, учителі, інші знайомі), або нереальної групи («зірки», відомі історичні герої, діячі мистецтва, культури, політики, спорту, кіногерої, літературні герої). Ці показники розкривають ієрархію найбільш розповсюджених агентів соціалізації молодшого підлітка.

Показники *структури емоційно-комунікативної спрямованості* відбивають систему відношень «Я-інші» або спектр якостей, які усвідомлюються підлітком як найважливіші у спілкуванні та взаємовідношеннях, і, відповідно, до яких відмічається певна фіксація у взаємодії. Класифікується за наступними категоріями: емоційна вираженість перцептивної сторони спілкування – сила емоцій, що викликає інша людина; емоційно-агресивна

спрямованість, що виявляє акцент на руйнівних діях іншого або на власній агресивності; емоційно-психічна спрямованість – оцінка емоційних якостей іншого; спрямованість на нормативність поведінки іншого або на поведінку з елементами делінквентності; етико-моральна спрямованість фіксує оцінку духовно-моральних якостей в іншому; фізична й естетична спрямованість виявляється в оцінці зовнішності іншого, гностична спрямованість – виокремлення інтелектуальних якостей іншого, практична спрямованість – оцінка якостей іншої людини через призму її корисності; романтична спрямованість – підкреслення неординарності іншого; пугнічна спрямованість, пов'язана з оцінкою вольових якостей іншого; комічна спрямованість – оцінка почуття гумору іншого та відповідних якостей; відсутність диференційованої спрямованості.

Показники *структури ціннісних відношень підлітків до свого «Я»* відбивають його самооцінку, ціннісно-цільові та ціннісно-інструментальні ресурси, суб'єктивні перешкоди щодо самоздійснення. Основні категорії: самооцінка або абсолютний ціннісний статус «Я»; відносний ціннісний статус «Я», що визначає перевагу в ІССР осіб із суб'єктивною оцінкою цінності «вище Я», «нижче Я» або «рівно Я»; загальний ціннісний баланс, що характеризує оцінку цілісної індивідуальної соціальної ситуації розвитку як ціннісно-позитивної або ціннісно-негативної.

У третьому розділі «Результати емпіричного дослідження співвідношення самосприйняття й якісних характеристик соціальної ситуації розвитку дітей молодшого підліткового віку» представлено результати емпіричного дослідження показників самосприйняття, самовідношення, індивідуальної соціальної ситуації розвитку, акцентуацій особистості та їх співвідношень.

Результати кореляційного аналізу довели наявність численних значущих ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) взаємозв'язків між показниками акцентуацій особистості та самовідношенням; між показниками цих явищ та індивідуальною соціальною ситуацією розвитку.

До найбільш загальних тенденцій можна віднести такі. Найчастіше зв'язки демонструють такі показники ІССР, як вік, стать соціально значущих для підлітків осіб, перевагу вибору родичів, однолітків, «зірок», кіногероїв, учителів, домінування емоційно-агресивної, етично-моральної, фізичної й естетичної, практичної, романтичної, комічної спрямованості в емоційно-комунікативній підструктурі ІССР, перевагу в ІССР персонажів із певним ціннісним статусом – «вище Я», «нижче Я», «рівне Я», «вище за середину», «нижче за середину». Саме ці показники здебільшого корелюють позитивно з інтегральним показником самовідношення, показниками самоповаги, очікування позитивного ставлення від інших, самоінтересу, показниками демонстративного, емотивного типів акцентуацій і негативно – з показником самозвинувачення, показниками дистимічного, тривожного типів. Отримані результати засвідчують, що риси особистості також пов'язані з особливостями самовідношення й характер цього зв'язку залежить від психологічної сутності рис, що складають певний тип акцентуації. Утім у групах підлітків 10, 11 та 12 років структури кореляційних зв'язків набувають своєрідності й відтворюють складну картину переходу до підліткової кризи.

З метою якісного аналізу процесу соціалізації та особистісних явищ, які характеризують самосприйняття молодших підлітків, нами було проведене мінілонгitudне дослідження. Основні зрізи було зроблено з проміжком у 1 рік окремо у групах 10, 11 та 12 років. За логікою емпіричного дослідження аналіз отриманих результатів здійснювався у двох напрямках: 1) порівняння результатів діагностики підлітків у вікових групах з урахуванням першого та другого зрізів; 2) аналіз співвідношення типів самосприйняття з соціальною ситуацією розвитку та акцентуаціями особистості.

З першого напрямку отримано результати про вікові особливості та динаміку соціалізації молодших підлітків. Порівняння результатів діагностики в першому і другому зрізах у кожній віковій групі довело наявність значущих відмінностей ($t > t_a = 0,01$) між досліджуваними параметрами ІССР, що відбиває динаміку змін у якісних характеристиках соціалізації підлітків.

У підлітків у період із 10 до 13 років соціальний склад значущих персонажів має тенденцію до посилення орієнтації на однолітків, референтна група переважно формується в навчальному середовищі (школа, спортивні секції тощо), а не за місцем проживання. Відмічається орієнтація 12-13 річних підлітків на взаємодію з дітьми молодше за себе. Значущих відмінностей між більшістю показників емоційно-комунікативної спрямованості не встановлено, окрім етико-моральної та гностичної спрямованості, які зростають із віком. Отримані результати про ціннісні відносини підлітків до свого «Я» показують, що перші серйозні зміни в ціннісно-цільових та ціннісно-інструментальних ресурсах підлітка починаються у проміжку 10 та 11 роками. Крім того, зафіксовано стабільно високі значення абсолютного ціннісного статусу «Я» протягом всього молодшого підліткового віку, що вказує на систему позитивних установок молодшого підлітка стосовно власної особистості.

Підтверджено статистично ($t > t_a = 0,01$) певні зміни, які відбуваються в самовідношенні молодших підлітків. За допомогою порівняльного аналізу показників структури самовідношення в молодших підлітків з'ясовано, що у всіх вікових групах спостерігається високий рівень глобального самовідношення. У період з 10-ті до 11-ті років розвиток усіх структурних компонентів самовідношення відбувається повільно і спокійно. Коливання значень показників диференційованого самовідношення й рівня конкретних дій у молодших підлітків відбиває процес поступового ускладнення й поглиблення самопізнання, розвитку рефлексивного мислення. У підлітків 12–13-ті років завдяки прискіпливому аналізу своїх особистісних рис, упередженій оцінці своїх вчинків, порівняння позицій «який Я є» і «яким Я хочу стати» змінюється ставлення до себе, воно стає більш критичним і нестійким. Складні переживання в цьому віці пов'язані з новою системою самовідношень, що будується.

Теоретичне уявлення про структуру самосприйняття підлітків дозволило емпірично виділити його типи. Для диференціації досліджуваних було обрано метод кватильного розподілу: домінування високих значень певних показників компонентів самосприйняття (величина кватили Q3) над іншими, низькими (величина кватили Q1). Встановлено сім типів самосприйняття, із них три «чисті»: емоційний (Е), когнітивний (К), поведінковий (П) та чотири «змішані», з різною комбінацією компонентів: емоційно-когнітивно-поведінковий (КЕП); когнітивно-емоційний (КЕ), емоційно-поведінковий (ЕП), когнітивно-поведінковий типи (КП).

Найбільш поширеним у молодшому підлітковому віці є когнітивно-емоційний тип (КЕ) самосприйняття (43,66%). Молодший підліток цього типу через самосприйняття пізнає себе й накопичує відповідні знання, що складають когнітивну частину самооцінок його окремих властивостей і якостей, а також уявлень про себе. Водночас ці когніції, уявлення та самооцінки викликають емоційні переживання, що набувають самостійного значення й місця в цілісній палітрі світу почуттів підлітка, оскільки виокремлюються як об'єкт його емоцій. Поступово такі емоції стають основою стійкого самовідношення. Достатньо поширеним у віці, що ми розглядаємо, є когнітивно-емоційно-поведінковий тип (КЕП)

самосприйняття (10,0%). Однакова вираженість трьох компонент (когнітивної, емоційної та поведінкової) в означеному типі самосприйняття вказує на те, що крім оцінки свого «Я» й переживання ставлення до себе, також для таких підлітків стає важливим активність щодо мінливості свого «Я». Ця активність регулюється завдяки засвоєнню підлітком соціальних норм, правил. У рамках цих соціальних норм підліток порівнює себе з еталонами (статевими, громадянськими, віковими, етнічними і т.п.), з іншими людьми (родичами, однолітками, учителями, зірками, літературними і кіногероями і т.п.), що актуалізує готовність будови власного внутрішнього світу й викликає певну активність. Щодо когнітивного (К), емоційного (Е), поведінкового (П) типів, які відрізняються однією компонентом самосприйняття, його обмеженістю, що пов'язана з домінуванням лише однієї компоненти: когнітивної оцінки себе чи тільки емоційного відношення, чи лише

спроб змінити, моделювати свою поведінку – вони є менш розповсюдженими серед молодших підлітків (відповідно 4,66%, 4,33%, 1,66%).

Аналіз співвідношення типів самосприйняття й якісних показників індивідуальної соціальної ситуації розвитку в трьох вікових групах дозволив дійти висновків, по-перше, наявність специфіки соціалізації підлітків відносно типу самосприйняття, по-друге, вікову динаміку ІССР в межах кожного типу.

Порівняння показників ІССР у підлітків із різними типами самосприйняття показало, що представники когнітивно-емоційного (КЕ) типу характеризуються перевагою вибору однолітків, молодших дітей і домінуванням етико-моральної спрямованості; представники когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) типу відрізняються більш широким спектром соціального вибору (родичі, кінозірки, однолітки та особи різного віку), а також етико-моральною спрямованістю, фіксацією на емоційно-перцептивному й романтичному аспектах у відношеннях з іншими, низькою вираженістю комічної спрямованості; для когнітивного (К) й емоційного (Е) типів характерним є вибір однолітків і молодших дітей, оцінка етико-моральних якостей іншого. Слід відзначити, що для підлітків когнітивного типу самосприйняття є також характерним вираженість комічної спрямованості, а для підлітків емоційного типу – естетико-фізичної спрямованості.

У межах кожного типу відбуваються певні зрушення, що пов'язані із віком. На рис. 1 і 2 показано зміни в якісних характеристиках ІССР у підлітків, представників певних типів самосприйняття.

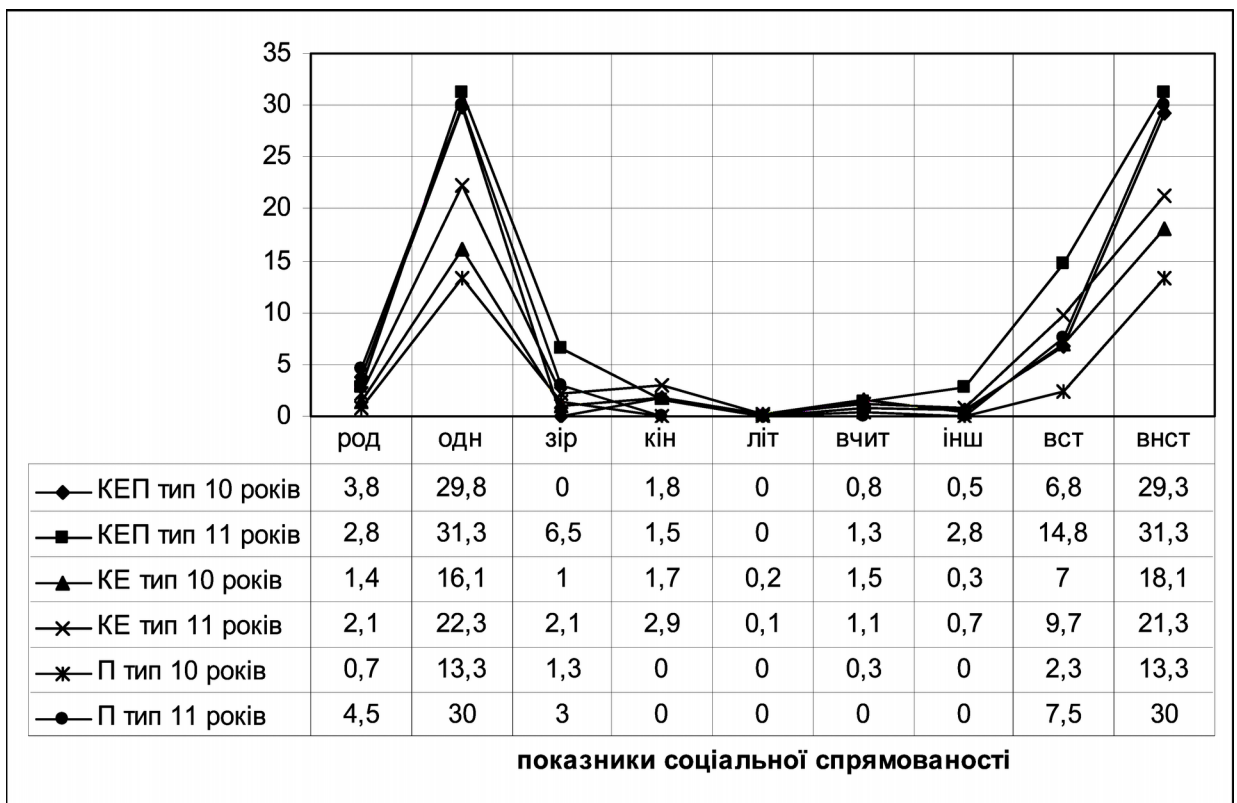

Рис. 1. Профілі соціальної спрямованості в підлітків з різними типами самосприйняття за результатами 1 і 2 зрізу (10-11 років)

Примітка: род – родичі, одн – однолітки, зір – зірки, кін – кіногерої, літ – літературні герої, вчит – учителі, інш – інші персонажі, вст – вік старше респондента, внст – вік не старше респондента.

Порівняння результатів про ІССР у підлітків, отриманих у процесі мінілонгitudного дослідження, показало, що в межах когнітивно-емоційного (КЕ) типу відбуваються зрушення, пов'язані з поступовим зростанням соціальної орієнтації на однолітків,

дорослих і перевагою етико-моральної спрямованості в підлітків протягом 10-11 років. У 12 років з'являється й набуває сили естетико-фізична спрямованість, у 13 років починає домінувати оцінка якостей іншої людини через призму її корисності (практична спрямованість).

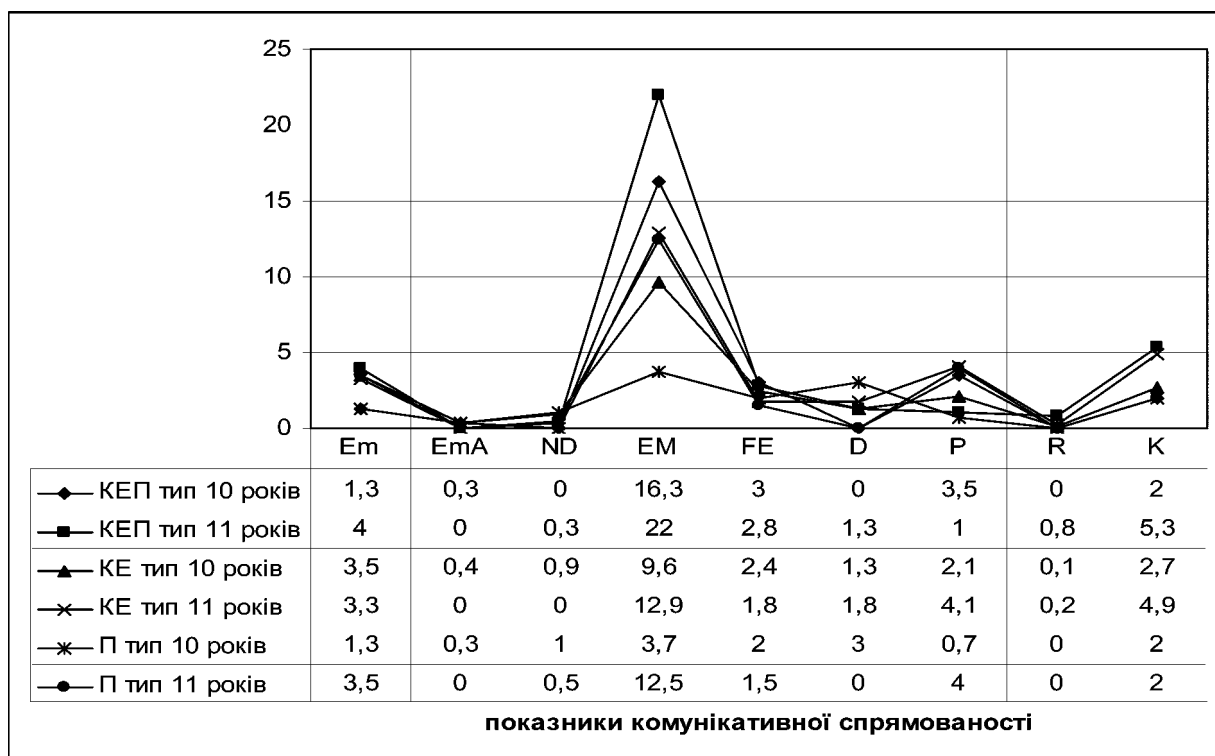

Рис. 2. Профілі емоційно-комунікативної спрямованості в підлітків з різними типами самосприйняття за результатами 1 і 2 зрізу (10-11 років)

Примітка: Em – емоційна вираженість перцептивної сторони спілкування, EmA – емоційно-агресивна спрямованість, ND – спрямованість на нормативність поведінки, EM – етико-моральна спрямованість, FE – естетико-фізична спрямованість, D – відсутність диференційованої спрямованості, P – практична спрямованість, R – романтична спрямованість, K – комічна спрямованість.

Для когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) типу характерні такі відмінності: у підлітків з 10 до 11 років суб'єктивно значущими, крім однолітків, стають такі соціальні персонажі, як: зірки, кіногерої, дорослі. Зростає орієнтація в соціальних стосунках на етико-моральні аспекти, з'являється романтична, комічна спрямованість. Ці тенденції зберігаються протягом наступних років, у 13 років спостерігається домінування естетико-фізичної спрямованості. Характеристики ІССР підлітків когнітивного (К) типу зберігають свою стабільність протягом 10-11 років. В 12 років ярко проявляється домінування вибору однолітків, дорослих, перевага емоційно-перцептивної, естетико-фізичної, практичної спрямованості. У підлітків 13 років у соціалізації зростає значущість етико-моральної спрямованості. У межах емоційного (Е) типу в період з 11 до 12 років відзначається посилення соціальної орієнтації на однолітків і фіксація на естетико-фізичних ознаках в іншій людини. У 12 років у якості соціально значущих фігур виокремлюють учителів, дорослих і акцентують увагу на етико-моральних характеристиках. У підлітків 13 років зростає практична спрямованість. У межах поведінкового типу встановлено зрушення

тільки в підлітків 11 років, Вони пов'язані з появою спрямованості на однолітків, родичів, осіб, які не старше них оцінкою етико-моральної та практичної сторони взаємодії.

Отже виявлення динаміки ІССР у межах кожного типу показало наявність загальних закономірностей підліткового віку, також зберігається й певна специфіка, яка властива кожному типу.

Отримані результати щодо співвідношення типів самосприйняття й акцентуацій особистості в молодшому підлітковому віці демонструють, що підліткам когнітивно-емоційного (КЕ) типу в більшості притаманні акцентуації особистості за афектно-екзальтованим (84,29%), гіпертимічним (73,68%), емотивним (66,66%) та циклотимічним типами (62,50%); когнітивно-емоційно-поведінкового (КЕП) типу – гіпертимічний тип акцентуації (15,79%); когнітивно-поведінковому (КП) типу відповідають афектно-екзальтований (17,64%); когнітивному (К) – циклотимічний (27,27%) й афектно-екзальтований (18,75%) типи.

Таким чином, отримані результати розкривають психологічні особливості самосприйняття молодших підлітків, їх зв'язок із якісними характеристиками соціальної ситуації розвитку та акцентуованими рисами особистості.

Результати теоретико-емпіричного дослідження проблеми впливу психологічних особливостей самосприйняття на процес соціалізації дозволили дійти таких **загальних висновків:**

1. Узагальнення наукових даних показало, що в основі соціалізації лежать зв'язки між людьми й засвоєння ними соціальних навичок. Однією з основних сфер, у межах яких розгортається процес соціалізації, є самосвідомість, оскільки він пов'язаний з усвідомленням власної особистості як цілості, емоційним оцінюванням себе, формуванням особистісної та соціальної ідентичності. Підґрунтям цих процесів у підлітковому віці є самосприйняття, що виступає формою сприйняття дитиною самої себе як особливого об'єкта пізнання й залежить від прийнятих цінностей, її особистісних змістів, міри її орієнтації на суспільно вироблені вимоги до поведінки й діяльності.

2. У відповідності до уявлень про основні форми психічного відображення й активності людини, структура самосприйняття підлітка розглядається як єдність трьох компонент: когнітивної, емоційної й поведінкової (конативної). У сукупності вони являють найголовніші аспекти самосприйняття, що пов'язані з самопізнанням, самовідношенням і готовністю до дій, спрямованих на самомоделювання, пошук ідентичності.

3. Кореляційний аналіз дозволив з'ясувати спрямованість і наявність зв'язків між показниками соціальної, емоційно-комунікативної спрямованості, структури ціннісних відношень індивідуальної соціальної ситуації розвитку і самовідношенням, акцентуаціями особистості, які знайшли своє відображення у специфічній для кожної вікової групи підлітків кореляційній плеяді.

4. Результати мінілонгitudного дослідження дозволили виявити й описати особливості та динаміку соціалізації молодших підлітків.

На першому етапі молодшого підліткового віку (десятий та одинадцятий роки життя) зафіксована тенденція щодо зростання ролі однолітків, як агентів соціалізації, і послаблення позицій родичів (батьків). У соціальних взаємовідносинах відмічається виокремлення як особливо значущих етико-морального й гностичного аспекту, що відбиває фіксацію підлітків на оцінці духовно-моральних та інтелектуальних якостей в іншій людині. У ціннісній структурі «Я» виявлено стабільно високі значення абсолютного ціннісного статусу й домінування ціннісно-цільових і ціннісно-інструментальних ресурсів, що забезпечує літичне протікання першої третини пубертатного періоду.

На другому етапі (дванадцятий і тринадцятий роки життя) відмічається посилення вже означених тенденцій у соціалізації. Але специфічним для цього віку є поширення кола агентів («зірки», літературні і кіногерої). Орієнтація 12-13 річних підлітків на взаємодію з дітьми молодше за себе, свідчить про певну інфантилізацію. У сфері емоційно-

комунікативних відносин починають домінувати акценти, пов'язані з оцінкою якостей іншої людини через призму її корисності та зовнішності.

5. Аналіз змін у самовідношенні молодших підлітків встановив, що у всіх вікових групах спостерігається високий рівень глобального самовідношення, що відбиває процес поступового ускладнення й поглиблення самопізнання, розвитку рефлексивного мислення. У підлітків 12 років завдяки кризовим змінам, які починаються в цьому віці, крім гіпертрофічної значущості нових образів «Я», спостерігаються коливання у стабільності самоповаги, самоінтересу, очікуваного позитивного відношення до себе від інших.

6. Емпірично виявлені типи самосприйняття за принципом домінування однієї чи декількох компонент у структурі. Комбінація й характер їх поєднання зумовлюють індивідуально-психологічну специфіку самосприйняття підлітків.

Психологічний зміст типів самосприйняття розкривається через співвідношення з рисами особистості, акцентуаціями.

7. Встановлено, що кожний тип самосприйняття співвідноситься з параметрами індивідуальної соціальної ситуації розвитку підлітків і зумовлює її специфіку. Підліткам когнітивно-емоційного типу притаманним є вибір однолітків і молодших дітей, домінування етико-моральної спрямованості; для когнітивно-емоційно-поведінкового типу властивий вибір родичів, осіб різного віку, кіногероїв і концентрація на емоційно-перцептивних, романтичних аспектах у відношеннях; для когнітивного типу – осіб не старше за себе за віком, оцінкою почуття гумору в іншого; для емоційного типу – оцінка зовнішності, тобто фіксація на фізичних і естетичних якостях іншого.

8. Перевірка припущення, що самосприйняття підлітків є онтогенетичним феноменом, який виступає в цьому віці динамічним утворенням і є фактором, що впливає на становлення та ієрархію якісних характеристик індивідуальної соціальної ситуації розвитку дитини, знайшла своє емпіричне підтвердження.

Дане дисертаційне дослідження не вичерпує всього кола актуальних питань, що стосуються проблеми вивчення психологічних особливостей самосприйняття як фактор соціалізації підлітків. Перспективами подальшого наукового пошуку може бути дослідження гендерних особливостей у самосприйнятті підлітків, розробка психодіагностичних методів для вимірювання самосприйняття, вивчення механізмів розвитку самосприйняття як чиннику позитивної соціалізації та розробка на цій основі профілактичних та психокорекційних програм.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

1. Ван Джун. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка / Будіянський М. Ф., Ван Джун // Науковий вісник ПДПУ імені К.Д. Ушинського. – 2008. – № 1–2. – С. 191–195.

2. Ван Джун. Самосприйняття як онтогенетична основа Я-образу / Ван Джун // Науковий вісник ПДПУ імені К.Д. Ушинського. – 2008. – № 8–9. – С. 206–212.

3. Ван Джун. Співвідношення між показниками соціальної та особистісної спрямованості взаємин підлітків та їх мотиваційних і характерологічних особливостей / Будіянський М. Ф., Ван Джун // Наука і освіта. – 2008. – № 4–5. – С. 6–10.

4. Ван Джун. Самосприйняття та індивідуальна соціальна ситуація розвитку молодшого підлітка / Ван Джун // Науковий вісник ПДПУ імені К.Д. Ушинського. – 2008. – № 12. – С. 284–291.

5. Ван Джун. Психологічні особливості самосприйняття в період мікрозмін в соціалізації молодшого підлітка / Ван Джун // Наука і освіта. – 2008. – № 8–9. – С. 42–48.

6. Ван Джун. Особливості соціалізації молодшого підлітка: матеріали Всеукраїнської конференції молодих науковців «Розквітання» [«Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості»], (Одеса, 26 квітня 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2008. – С. 24-26.

АНОТАЦІЯ

Ван Джун. Психологічні особливості самосприйняття як фактор соціалізації підлітків. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Одеса, 2009.

Дисертація присвячена дослідженню психологічних особливостей самосприйняття як фактору соціалізації підлітків.

Самосприйняття розглядається й як психічний пізнавальний процес, спрямований на власний світ суб'єкту, і як продукт самосвідомості, що виступає складним за своєю структурою онтогенетичним утворенням особистості. Виявлено, що специфіка самосприйняття молодшого підлітка залежить від поєднання когнітивної компоненти, яка відбиває самопізнання, оцінку свого «Я», власних якостей і здібностей; емоційної компоненти, яка відбиває ставлення до себе; конативної компоненти, яка втілює готовність до дій, спрямованих на самомоделювання, ідентифікацію.

Модифіковано тест-опитувальник В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва «Самовідношення», з метою його використання для осіб підліткового віку.

Доведено й описано кореляційні зв'язки між показниками індивідуальної соціальної ситуації розвитку та самовідношення, акцентуацій особистості. З'ясовано соціальний склад референтних осіб і структуру емоційно-комунікативної спрямованості й ціннісних відношень до «Я» дитини на кожному з етапів молодшого підліткового періоду, який розкриває ієрархію найбільш розповсюджених агентів соціалізації. Емпірично визначено типи самосприйняття в підлітків, розкрито їх психологічну характеристику в контексті акцентуацій особистості.

Вивчено специфіку індивідуальної соціальної ситуації розвитку кожного типу, що дозволило довести припущення, що самосприйняття підлітків є онтогенетичним феноменом, який виступає в цьому віці як динамічне утворення і є фактором, що впливає на становлення та ієрархію якісних характеристик індивідуальної соціальної ситуації розвитку дитини.

Ключові слова: соціалізація підлітків, індивідуальна соціальна ситуація розвитку, самосприйняття, структура самосприйняття, типи самосприйняття, самовідношення.

АННОТАЦИЯ

Ван Джун. Психологические особенности самовосприятия как фактор социализации подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. Южноукраинский государственный педагогический университет имени К.Д. Ушинского, Одесса, 2009.

Диссертация посвящена исследованию психологических особенностей самовосприятия как фактора социализации подростков. Показано, что самовосприятие

представляет собой не только процесс ориентирования человека в собственном внутреннем мире, но и следствие понимания, оценивания и сравнения себя с другими, что не только приобретает вид определенной самооценки, Я-образа, но и влияет на специфику социализации субъекта.

Специфика самовосприятия младшего подростка зависит от сочетания трех основных системообразующих компонент: когнитивной, которая отражает самопознание, оценку своего «Я», собственных качеств и способностей; эмоциональной, которая отражает самоотношение; конативной, которая отражает готовность к действиям, направлениям на само моделирование, идентификацию.

Показано, что основной системой, отражающей переживания ребенком отношений со «значимым другим», является индивидуальная социальная ситуация развития. В младшем подростковом возрасте индивидуальная социальная ситуация развития представлена в виде трех подструктур: ее персонального состава; эмоционально-коммуникативных и ценностных отношений субъекта.

Проведена модификация тест-опросника «Самоотношение» (В.В. Столин, С.Р. Пантелеев) с последующей психометрической проверкой.

Проведенный корреляционный анализ позволил выявить наличие и направленность связей между показателями социальной, эмоционально-коммуникативной, ценностной структуры индивидуальной социальной ситуации развития и самоотношения, акцентуаций личности подростков. На основе сопоставления результатов, полученных в трех возрастных группах 10, 11 и 12 лет описана динамика соотношения между изучаемыми параметрами.

Минилонгитюдное исследование структурных компонентов индивидуальной социальной ситуации развития младших подростков, позволило раскрыть динамику социализации. В качестве основной тенденции выявлено возрастание роли сверстников, как агентов социализации, при снижении позиций родственников (родителей). Развитие социальных навыков подростков связано с акцентированием внимания на оценке духовно-моральных и интеллектуальных качеств окружающих. При этом отмечается общая позитивная оценка себя и своего социального окружения.

Эмпирически выделены типы самовосприятия подростков по принципу доминирования одного или нескольких его компонентов. Установлено их соотношение с типами акцентуаций личности. Подростки когнитивно-эмоционального типа самовосприятия отличаются преимущественно аффективно-экзальтированной, гипертимической, эмотивной и циклотимической акцентуацией; когнитивно-эмоционально-поведенческого – гипертимической акцентуацией; когнитивно-поведенческого типа – аффективно-экзальтированной; когнитивного типа – циклотимической, аффективно-экзальтированной.

Каждый тип самовосприятия характеризуется определенной спецификой индивидуальной социальной ситуации развития, что подтверждено статистически.

Таким образом доказано, что самовосприятие в подростковом возрасте является динамическим образованием и выступает значимым фактором социализации.

Ключевые слова: социализация подростков, индивидуальная социальная ситуация развития, самовосприятие, структура самовосприятия, типы самовосприятия, самоотношение.

SUMMARY

Wang Zheng. Psychological features of self-perception as a factor of socialization of adolescents. – Manuscript.

The thesis submitted for the scientific degree of Candidate of Psychology in specialty: 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. K.D.Ushinsky Southukrainian State Pedagogical University .Odessa, 2009.

The Dissertation is devoted to be research of psychological features of self-perception as a factor of socialization of adolescents.

Self-perception is examined and as a psychical cognitive process, directed at self-cognition and evaluation of one's own ego, of one's own qualities and capabilities and is a complex structure of ontogenetic formation of personality. It has been found that specificity of self-perception of junior adolescents depends on combination of the cognitive component, which reflects self-cognition, evaluation of adolescent ego, his own qualities and capabilities; on the emotional component, which represents the adolescent attitude towards himself; on the conative component which represents readiness to actions directed at self-modelling and identification.

The test-questionnaire named “self-Relationship” by V.V. Stolin, S.R. Pantileev has been modified for subsequent use for adolescents.

The cross-correlation between the indexes of individual social development situation and self-relationship, personality accentuation described and proved. The social structure of referential individuals and structure of emotional communicative direction and value relationships are disclosed for the child “ego” for each of the stages junior adolescent period which exposes the hierarchy of the most widespread agents of socialization. The types self-perception are empirically singled out for adolescents, their psychological description in the context of personality accentuation are exposed .

The specific of individual social development situation in each of the type been studied that allowed to suppose that self-perception of adolescents is an ontogenetic phenomenon, which comes forward at this age as dynamic formation and is a factor which influences the development and hierarchy of high-quality characteristics of individual social development situation of child.

Key words: socialization of adolescents, individual social development situation, self-perception, structure of self-perception, types of self-perception, self-relationship.